

Adrian Sandak, *Spielbank Warschau. Niemieckie kasyno gry w okupowanej Warszawie 1940–1944*, Agencja Wydawnicza CB, Warszawa 2025, ss. 310

Adrian Sandak dał się poznać do tej pory głównie jako autor książki *Muszkietierowie 1939–1942. Historia tajnej organizacji wywiadowczej* (Warszawa 2022). W marcu 2025 r. ukazała się druga jego monografia, tym razem poświęcona kasynu gry w okupowanej Warszawie.

Historia Spielbank Warschau z lat 1940–1944 była do tej pory znana przede wszystkim w kontekście przeprowadzonego w nim zamachu bombowego z 19 maja 1942 r.¹ Samo otwarcie domu gry w 1940 r. zauważył Ludwik Landau², szerzej o kasynie pisali Tomasz Szarota³ i Kazimierz Gorzkowski⁴, powstało też hasło do *Encyklopedii Warszawy*⁵. Mimo to fakt podjęcia próby naukowego, monograficznego ujęcia historii kasyna wydaje się słuszny.

Książka podzielona jest na sześć zasadniczych rozdziałów. W rozdziale pierwszym autor podjął próbę skrótego przedstawienia historii hazardu w II Rzeczypospolitej i w Rzeszy Niemieckiej (tj. od 1933 r.). Osobno potraktował przypadki kasyna gry w Baden-Baden oraz kasyn w Austrii. Rozdział drugi dotyczy już samego warszawskiego domu gry (dlaczego tytuł podany został cudzysłowie?). Przedstawiono w nim genezę oraz podstawy prawne, dzięki którym w ogóle otwarto kasyno. Wspomniano o istnieniu Generalnej Dyrekcji Monopoli w Generalnym Gubernatorstwie (Generaldirektion der Monopole im Generalgouvernement; dalej: GdM), bowiem hazard był jednym z monopoli władz niemieckich w GG. Opisano powołanie do życia spółki, która miała być operatorem kasyn (nie tylko tego w Warszawie), czyli Kasyno Spółka z o.o. z siedzibą w Krakowie (Casino Gesellschaft mbH, Krakau). Cenne jest nie tylko wskazanie dokładnego momentu i okoliczności, kiedy powstała, przedstawienie założeń finansowych przedsiębiorstwa, ale także potwierdzenie wpływów austriackich w funkcjonowaniu hazardu w GG. Na plus należy zaliczyć podjętą próbę weryfikacji doniesień, jakoby legalny hazard w GG miał stanowić stałe źródło dochodu dla organizacji charytatywnych [Polskiego Czerwonego Krzyża (dalej: PCK) i Rady Głównej Opiekuńczej] oraz działalności społecznej zarządu miasta Warszawa. Sandak na podstawie jednej z relacji wskazuje (s. 108–109), że faktycznie taka możliwość (tj. przyjęcia sporej darowizny pochodzącej z zysków z kasyna) pojawiła się, ale zarząd PCK zdecydowanie odmówił jej przyjęcia. Rodzi

¹ T. Strzembosz, *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983, s. 128–129. To właśnie zamach z maja 1942 r. najczęściej jest przywołany w publicystyce o kasynie.

² L. Landau, *Kronika lat wojny i okupacji*, t. 1: *Wrzesień 1939 – listopad 1940*, Warszawa 1962, s. 744–745.

³ T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, Warszawa 1973, s. 386, 389–391.

⁴ K. Gorzkowski, *Kronika Andrzeja. Zapiski z podziemia 1939–1941*, przyg., wstęp i przyp. T. Szarota, Warszawa 1989, s. 100, 134.

⁵ *Kasyno gry*, w: *Encyklopedia Warszawy*, red. B. Petrozolin-Skowrońska, Warszawa 1994, s. 326.

się oczywiście pytanie, na ile wierzyć takiemu źródłu (autor zaczerpnął relację z opracowania o historii PCK z 1959 r.). Problem został jednak zasygnalizowany i być może w przyszłości uda się tę kwestię jednoznacznie wyjaśnić.

Ponadto zarysowano sytuację „stanu przejściowego” w hazardzie w GG (tj. 1939–1940), kiedy w miejsce dawnej polskiej państwowej loterii, a przed ustanowieniem nowej, niemieckiej, pojawiło się wiele małych, prywatnych przedsięwzięć. Sandak opisał także początek organizacji wyścigów konnych na terenie GG (pierwsze w Lublinie, na początku sierpnia 1941 r.) i związanych z nimi zakładów, a także loterii (miesiąc później). To wartościowe ustalenia, których do tej pory brakowało.

Autor, ukazując hazard w II RP (s. 19–29), nie wykorzystał podstawowych opracowań w tej materii – artykułów Pawła Graty⁶ i Mateusza Rodaka⁷. Sandak zdecydował się oprzeć na pojedynczych aktach prawnych, jak i materiale prasowym. Zabrakło refleksji i uwzględnienia aktualnego stanu badań. Gdyby autor recenzowanej pozycji zapoznał się z nim, to mógłby zwrócić uwagę choćby na zbiory Archiwum Państwowego w Warszawie (dalej: APW), gdzie w dwóch zespołach znajdują się choćby materiały sądowe z czasów okupacji, odnoszące się do kar wymierzanych za nielegalną organizację gier karcianych czy domów gry⁸.

Jeszcze gorzej przedstawia się kwestia opisanie historii hazardu w Rzeszy Niemieckiej, a kasyna w Baden-Baden w szczególności. Autor zignorował istniejące opracowania⁹, w tym fundamentalną pracę Manfreda Zollingera¹⁰. Bardzo pobieżnie potraktowana została rola GdM. Zarządzała łącznie aż siedmioma monopolami, generując tym samym spory dochód dla niemieckiej administracji. Przed paroma laty pojawiła się na rynku ciekawa monografia, w której sporo miejsca poświęcono m.in. właśnie GdM¹¹ – o niej też nie wspomniano.

Można by uzupełnić dane o samym operatorze, a więc Kasyno Spółce z o.o. Na podstawie dostępnych źródeł warto by ustalić jej adres (Albrechtstraße 9, ul. Krupnicza w Krakowie)¹². Co ważniejsze, jesienią 1942 r. przedsiębiorstwo zostało przekształcone – zmieniło nazwę i status na Hotel i Dom Zdrojowy w Generalnym Gubernatorstwie S.A. (Hotel- und Kurhaus AG im GG)¹³. Tym samym nazwa tego podmiotu została upodobniona do spółki matki, a więc wiedeńskiego przedsiębiorstwa Hotel und Kurhaus AG.

⁶ P. Grata, *Monopol loteryjny w Polsce 1920–1939*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, 15, 2005, s. 129–147.

⁷ M. Rodak, *Nielegalny hazard w II Rzeczypospolitej. Rekonesans badawczy*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 71, 2011, s. 55–82. Zob. też: tenże, *Fenomen hazardu („hazardziku”) ulicznego w Drugiej Rzeczypospolitej. Casus województwa wileńskiego*, „Kwartalnik Historyczny”, 128, 2021, 2, s. 601–635.

⁸ Wybrane sprawy można odnaleźć w teczkach o sygnaturach: 1207:3183, 3846, 5133 i 5138.

⁹ H. Berl, *Die Spielbank Baden-Baden einst und jetzt*, Baden-Baden 1937; K. Fischer, „*Faites votre jeu*”. *Geschichte der Spielbank Baden-Baden*, Baden-Baden 1975, s. 79–84; R. Achim, *Stadt zwischen zwei Demokratien. Baden-Baden von 1930 bis 1950*, München 2005, s. 28–31, 55–65; D. Kicherer, „*Das mächtige Vielleicht*”. *Die Spielbank in Baden-Baden*, w: *Volles Risiko! Glücksspiel von der Antike bis heute*, Karlsruhe 2008, s. 221–227.

¹⁰ M. Zollinger, *Geschichte des Glücksspiels. Vom 17. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*, Wien–Weimar 1997, s. 266–282.

¹¹ R. Bräu, *Die Plünderung Polen. Die Reichsfinanzverwaltung in den Jahren der Besetzung (1939–1945)*, Berlin 2022.

¹² *Amtliches Fernsprechbuch für den Distrikt Krakau 1942*, Krakau 1942, s. 15.

¹³ *Hotel- und Kurhaus AG im GG*, „Ostdeutscher Beobachter”, 10 X 1942, 280, s. 5.

Autor postawił ostrożną hipotezę, że za wyborem Lublina jako miejsca inauguracji wyścigów konnych w GG latem 1941 r. stała obawa niemieckiej administracji, aby nie gromadzić kilku tysięcy mieszkańców „w centralnym punkcie oporu, jakim była Warszawa” (s. 40). Wydaje się, że powód wyboru Lublina jednak był inny. Barbara Bossak-Herbst podała, że już na początku 1941 r. pojawił się pomysł wznowienia wyścigów na Służewcu, ale na przeszkodzie stanęło odgórnie nakazane zakwaterowanie tam jednostek konnych SS w okresie od maja do lipca 1941 r. Wprawdzie udało się uniknąć zajęcia samego toru wyścigowego, ale SS przejęło kilka innych budynków. Po dyslokacji SS należało dokonać napraw zniszczonej infrastruktury. Najpewniej tor nie był więc gotowy, by zainauguować gonitwy w 1941 r. Co więcej, na Służewcu jedną z trybun zajęło na magazyny Luftwaffe, a w 1942 r. wojsko niemieckie wynajęło także inne obiekty¹⁴.

Loterie w GG organizowane były tylko w Warszawie i Krakowie (losowania odbywały się naprzemiennie, kolektury istniały oczywiście też w mniejszych ośrodkach). Na portalu Polona można znaleźć jedną z „efemer” dotyczących niemieckiej loterii w GG¹⁵. Ta forma hazardu cieszyła się sporą popularnością¹⁶.

Zabrakło źródeł pochodzących z berlińskiego Archiwum Federalnego (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde) w Niemczech. Na ich podstawie można by rzetelniej przedstawić rozwój legalnego hazardu w Rzeszy Niemieckiej¹⁷ oraz schyłek samego kasyna w Warszawie. Ostatni dzień gry w Spielbank Warschau przypadł na 23 lipca 1944 r. Powód zamknięcia był prozaiczny – w nocy z 23 na 24 lipca „wyposażenie kasyna zostało przez polski personel i motłoch zniszczone”¹⁸. Tymczasem Sandak, opisując koniec kasyna, nie opatrując tego fragmentu żadnym zresztą przypisem, stwierdza: „Radzieckie działa były zwiastunem zmian, niepewna przyszłość udzieliła się też pracownikom kasyna gry przy al. Szucha. Wielu z nich zostało zwolnionych, niektórzy czując zagrożenie nadchodzącego czasu rozrachunku, opuszczało tonący okręt samodzielnie. Zmniejszająca się z dnia na dzień frekwencja, topniejące dochody i braki kadrowe doprowadziły do zamknięcia kasyna, co nastąpiło 22 lipca 1944 r.” (s. 57).

W świetle przytoczonego dokumentu widać doskonale błędy, które popełnił autor. To o tyle zaskakujące, że o zniszczeniu wnętrza kasyn można przeczytać choćby w *Encyklopedii Warszawy*¹⁹. Zauważmy, że szczególnie ciekawą wzmianką w ostatnim raporcie Generalnej Dyrekcji Monopoli w GG jest informacja, że kasyno zostało zdemolowane nie tylko przez mieszkańców Warszawy, ale przy współudziale polskich jego pracowników.

Należy podkreślić zalety recenzowanej publikacji. Bezapelacyjnie jedną z największych jest zidentyfikowanie przez Sandaka kasyna gry w Krakowie (s. 63–67). Jako jeden

¹⁴ B. Bossak-Herbst, *Tor Służewiec w Warszawie – losy instytucji i obiektu podczas II wojny światowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 146, 2019, 1, s. 225–226.

¹⁵ To pozwolenie na prowadzenie kolektury lotto nr 314 we Lwowie, wystawione 18 marca 1943 r. dla Michała Bajona – zbiory Biblioteki Narodowej, sygn. DŻS IA 7 Cim.

¹⁶ Bericht über die Lage der Generaldirektion der Monopole seit Beginn der russischen Offensive gegen San und Weichsel, 18 VIII 1944, Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (dalej: BArch), R 2/30511, npag. (s. 4r. wew. pag.). O popularności niemieckiej loterii zob. też: A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków w latach 1939–1945*, Kraków 2002, s. 250.

¹⁷ Na przykład teczki o sygnaturach BArch: R 2301/8310 i 6659, R 43 I/2429 i R 43 II/798.

¹⁸ Bericht über die Lage der Generaldirektion der Monopole seit Beginn der russischen Offensive gegen San und Weichsel, 18 VIII 1944, BArch, R 2/30511, npag.

¹⁹ *Kasyno gry*, s. 326.

z pierwszych przed laty zwrócił na nie uwagę Aleksander Kuźmin²⁰. O kasynie w Krakowie pisał i Andrzej Chwalba, ale bez jego identyfikacji²¹. Autor recenzowanej książki tymczasem ustalił dokładne miejsce (ul. Świętej Anny 2, w dawnej kawiarni Secesja), podjął próbę określenia czasu otwarcia (najpewniej ostatni kwartał 1940 r.), a także zaprezentował zachowane żetony do gry z krakowskiego kasyna, pochodzące ze zbiorów kolekcjonera Lecha Piotrowskiego. Potwierdził, że w krakowskim kasynie znajdowały się też automaty do gier (s. 43). Do tej pory nie było wiadomo, gdzie funkcjonowały²².

Sandak sporo miejsca poświęcił pracownikom kasyna, jak i graczom, prezentując wybrane życiorysy (rozdz. V i VI, s. 130–212). Należy docenić wyniki niełatwych poszukiwań w rozproszonym materiale źródłowym, tak w Polsce, jak i w Austrii. Nacisk położył też na znaczenie kasyna – i to z kilku powodów – z jednej strony dla polskiego podziemia, z drugiej strony dla niemieckiego aparatu bezpieczeństwa w latach wojny (rozdz. III, s. 75–104). Tutaj można mieć jednak pewne zastrzeżenie co do konstrukcji pracy. Zaskakujące posunięcie stanowi umieszczenie zbioru wycinków z prasy w środku, jako rozdz. III (s. 105–129). Zdecydowanie lepiej byłoby je zaprezentować na końcu. Jednocześnie są one ciekawe i obok tych znanych (choćby z okazji otwarcia kasyna, z października 1940 r.) Sandak znalazł i zaprezentował szereg innych. Pochodzą one z niemieckiej prasy okupacyjnej (tzw. gadzi-nowej), emigracyjnej oraz podziemnej. To duża zaleta omawianej pracy.

Autor we wstępie wskazał książkę Roberta M. Jarvisa, ale stwierdził, że „nie znajdziemy [w niej – J.D.] żadnych rewelacji czy nowości. Informacje o kasynie zostały oparte głównie na prasie okupacyjnej i wspomnieniu Marii Tarnowskiej” (s. 11). Faktycznie, książka tego amerykańskiego badacza jest daleko niedoskonała. Jednak nieuwzględnienie jej w ogóle poza wstępem uważam za kolejne uchybienie w warsztacie autora. Jakby nie patrzeć, to jedna z dwóch zaledwie publikacji naukowych o historii hazardu, w których do tej pory w ogóle wspomniano o Spielbank Warschau²³. Akurat jedna informacja spośród podanych przez Jarvisa zasługuje na komentarz. To wzmianka o drugim kasynie, które Niemcy planowali otworzyć w 1943 r. w Alejach Ujazdowskich²⁴. Druga z zagranicznych prac, gdzie mowa jest o warszawskim kasynie, także podaje informacje o planach otwarcia kolejnego kasyna w Warszawie²⁵. Dziś wiadomo, że do tego nie doszło. W kontekście historii Spielbank Warschau ta kwestia powinna zostać jednoznacznie wyjaśniona przez Sandaka.

Niezrozumiały jest powód, dlaczego autor na kartach książki szerzej opisał sopockie kasyno (s. 67–74). Status i realia funkcjonowania oraz jego znaczenie znacząco odbiegały od sytuacji Spielbank Warschau. Kasyno w Sopocie znajdowało się w samej Rzeszy,

²⁰ A.M. Kuźmin, *Katalog żetonów sopockiego kasyna gry z okresu międzywojennego*, Gdynia 2006, s. 13.

²¹ A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków*, s. 250.

²² Mowa o nich w kontekście rozwoju legalnego hazardu (tj. monopolu hazardowego) w GG od 1940 r. [H.] Senkowsky, *Der Wiederaufbau der Monopolverwaltung im Generalgouvernement*, w: *Das Generalgouvernement*, red. M. Freiherr Du Prel, Würzburg 1942, s. 109.

²³ R.M. Jarvis, *Gambling Under The Swastika. Casinos, Horse Racing, Lotteries, and Other Forms of Betting in Nazi Germany*, Durham 2019, s. 79–88. Autor recenzowanej publikacji podał we wstępie niepełny zapis bibliograficzny powyższej książki, pomijając podtytuł oraz miejsce i rok wydania.

²⁴ Tamże, s. 85.

²⁵ M. Zollinger, *A Brief Survey of German Casinos before and after World War II*, w: *Random Riches. Gambling Past & Present*, red. M. Zollinger, London–New York 2016, s. 160.

a ponadto od 1940 r. cieszyło się specjalnym statusem kasyna Rzeszy (Reichspielbank). Inna sprawa, że autor wykorzystał jeden z artykułów umieszczonych w Internecie, dotyczący sopockiego kasyna²⁶, ale nie zauważył (dostępnego online) katalogu wystawy czasowej o kasynie z 2018 r.²⁷

Należałoby więcej uwagi poświęcić przede wszystkim kasynu w Baden pod Wiedniem (s. 32–36). Zresztą w 2023 r. ukazała się nowa monografia kurortu w latach 1933–1945, gdzie można znaleźć informacje o hazardzie²⁸. Trzeba jednak oddać, że Sandak nie pominął tego wątku, starał się opisać wpływy austriackie w Spielbank Warschau, także na podstawie do tej pory nieznanego materiału archiwalnego. Ukazał kierujących kasynem Austriaków: Hansa von Schillingera, Ferdinanda Fellnera von Feldegga i Guidona Novaka von Arientiego (s. 131–142), a także podmiot Sporting Club i związane z nim Österreichische Casino A.G. (s. 47–49).

Szkoda, że autor nie zauważył bodaj najważniejszej kwestii, która wiąże się z historią kasyna w okupowanej Warszawie. Był to jedyny znany w pierwszej połowie XX w. dom gry, założony nie po to, by stać się katalizatorem rozwoju ruchu turystycznego i przez to (najczęściej) czynnikiem miastotwórczym. Powstał po to, by współfinansować administrację okupacyjną poprzez drenaż kieszeni ludności polskiej, a przy okazji, by stać się miejscem infiltracji wybranych środowisk przez niemiecki aparat policyjny. Kwestię demoralizacji społeczeństwa, tak podkreślaną przez podziemną prasę z epoki, należy postrzegać jako w istocie pożądany przez okupanta, ale jednak uboczny efekt.

Dowodami na specyficzną rolę Spielbank Warschau jest nie tylko formalne przeznaczenie przybytku wyłącznie dla ludności nieniemieckiej (z wyłączeniem Żydów), ale i praktyczny brak reklam Spielbank Warschau. To ewenement, jeśli spojrzymy na wszystkie inne, zakładane lub funkcjonujące nadal, legalne kasyna ówczesnej Europy. Zresztą większość z nich powstawała w o wiele mniejszych ośrodkach nastawionych na rozwój turystyki.

Wyjaśnienia wymaga kwestia obławy na graczy kasyna z 1 na 2 lutego 1944 r. jako jednego z elementów represji niemieckiego aparatu SS i policji w odwecie za zamach na dowódcę policji i SS w dystrykcie warszawskim, SS-Brigadeführera Franza Kutscherę. Taką informację można znaleźć w *Encyklopedii Warszawy*²⁹. Sandak o tym poinformował (s. 56–57, 203), choć zaznaczył, że nie ma pewności, czy obławę należy wiązać z represjami za zamach.

Podczas aresztowania w nocy z 1 na 2 lutego 1944 r. zatrzymano 385 osób, co – jeśli wierzyć tej liczbie – pokazuje skalę popularności domu gry w czwartym roku jego działalności. Informuje o tym jako jedyna Regina Domańska³⁰. Co więcej, ze sposobu zapisu tej wiadomości nie można jednoznacznie wywnioskować, czy akcja ta miała w istocie związek z represjami za śmierć Kutschery. Podobnie sądzi także wieloletni badacz zamachu na Kutscherę Waldemar Stopczyński³¹. Jednocześnie pojawia się pytanie, czy obława w kasynie

²⁶ J. Daniluk, *100 lat temu powstało kasyno w Sopocie*, <https://www.trojmiasto.pl/historia/100-lat-temu-powstalo-kasyno-w-Sopocie-n136432.html> (dostęp: 10 VII 2025).

²⁷ K. Babicz-Kaczmarek, J. Daniluk, *Kasyno w Sopocie (1919–1944) / Casino in Sopot (1919–1944)*, Sopot 2018.

²⁸ D. Zgierski, *Baden bei Wien unter dem Hakenkreuz. „Deutschlands größtes Schwefelbad”*, Wien 2023.

²⁹ *Kasyno gry*, s. 326.

³⁰ R. Domańska, *Pawiak – więzienie Gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978, s. 413.

³¹ Wiadomość Waldemara Stopczyńskiego do Jana Daniluka z 24 listopada 2024 r. (kopia w zbiorach autora).

w ogóle się odbyła? Sandak nie ma takiej wątpliwości. Z inną relacją, jakoby „kasyno było jedynym miejscem publicznym [w okupowanej Warszawie – J.D.], w którym nie przeprowadzono obław”³², nie zgadza się (s. 204). Wydaje się jednak, że w kontekście znaczenia kasyna dla niemieckiego aparatu policyjnego oraz dla ekonomii GG nalot na dom gry wydaje się mało prawdopodobny (co innego pojedyncze aresztowania).

Część prezentowanych w aneksach źródeł jest wartościowa i ich publikacja nie budzi wątpliwości. Problem w tym, że jakość tych materiałów jest słaba (np. s. 240–241, 244–246). Zważywszy, że aneksy (łącznie 38) zajmują aż 55 stron, pytaniem otwartym pozostaje, czy nie lepiej było przynajmniej z części z nich zrezygnować lub niektóre z nich przepisać (tak jak np. aneks 1 i 23). Niezrozumiałe jest wreszcie umieszczenie źródeł choćby o przedwojennym kasynie garnizonowym, i to aż sześciu (s. 232–235, 237), gdy wystarczyłoby samo zdjęcie budynku przy Alei Szucha (s. 234).

Adrian Sandak podjął próbę zaprezentowania, po raz pierwszy w postaci odrębnego opracowania, trudnego tematu. Co najważniejsze, autorowi udało się zweryfikować i ustalić wiele informacji o historii obu kasyn w GG, przygotować życiorysy wybranych osób z nimi związanych i przybliżyć szereg ciekawych źródeł. Razi jednak brak uwzględnienia najważniejszych pozycji z literatury przedmiotu oraz szerszej refleksji i próby nadania historii hazardu w GG odpowiedniego kontekstu. Recenzowana praca może być przydatna w badaniach poświęconych okupacji niemieckiej czy szerzej – historii hazardu, ale pozostawia pewien niedosyt.

JAN DANILUK

Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku
ORCID 0000-0003-4553-552X

³² Z. Stypułkowski, *W zawierusze dziejowej. Wspomnienia 1939–1945*, Londyn 1951, s. 179. Sandak podał, zresztą konsekwentnie, błędnie nazwisko autora wspomnień (jako Stypułowski).